

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Педагогічний факультет
Кафедра філології**

**АКТИВІЗАЦІЯ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ УЧНІВ У ПЕРІОД
НАВЧАННЯ ГРАМОТИ ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ УСНОГО І
ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ**

**Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»**

Виконала: студентка
Спеціальності 013 Початкова освіта
Освітньо-професійної (наукової) програми
01 Освіта/ Педагогіка
Репринцева Зеніфе Серверівна

Керівник: канд. пед. наук, доцент
Сугейко Любов Григорівна
Рецензент: канд. пед. наук., доцент
Голінська Тетяна Миколаївна

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗБАГАЧЕННЯ І АКТИВІЗАЦІЇ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ	
1.1. Розвиток усного мовлення молодших школярів як предмет лінгводидактичного дослідження.....	6
1.2. Мовленнєві уміння першокласників та їх характеристика.....	12
1.3. Шляхи збагачення словникового запасу першокласників.....	16
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ЗБАГАЧЕННЯ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПЕРІОД НАВЧАННЯ ГРАМОТИ	25
2.1. Засоби активізації словника першокласників у педагогічній теорії та практиці.....	25
2.2. Зміст сучасного букваря, його дидактичні можливості для збагачення лексичного запасу першокласників.....	35
ВИСНОВКИ	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	45
ДОДАТКИ	49
Додаток А. Етимологічний аналіз слів – активізуючий засіб розвитку мовлення.....	49
Додаток В. Кодекс академічної доброчесності здобувача вищої освіти Херсонського державного університету.....	56
Додаток Г. Довідка про перевірку на текстові збіги у Науковій бібліотеці.....	57
Додаток Д. Довідка про повторну перевірку роботи на unіcheck.....	58

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вивчення української мови невіддільне від розвитку усного і писемного мовлення учнів, яке збагачується за рахунок поповнення словникового запасу учнів, засвоєння норм літературної мови, навичок зв'язного викладу думок. Розвиток мовлення молодших школярів є головним принципом навчання в початковій школі, тому необхідно розвивати і збагачувати словниковий запас кожного. У початковій школі закладається фундамент вільного володіння державною мовою, любов до читання, відчуття краси слова, готовність уживати її як рідну в різних життєвих ситуаціях.

Мовно-літературна освітня галузь Типової освітньої програми виділяє змістові лінії, які спрямовують навчання на формування умінь сприймати, аналізувати, інтерпретувати й оцінювати усну інформацію та використовувати її в різних комунікативних ситуаціях, спілкуватися усно в діалогічній і монологічній формах мовлення. Цілеспрямоване, активне збагачення мовлення учнів є основним завданням уроків української мови і сприяє розвитку логічного мислення, розширює кругозір учнів.

Формуючи власну мовленнєву діяльність здобувачі початкової освіти опановують контекстові уміння, вчать висловлювати думки на відповідну тему, підбирають матеріал, виділяють у ньому головне і другорядне.

Проблемі розвитку мовлення учнів та збагачення їх словникового запасу надавали уваги багато вчених та методистів (Л. Варзацька, О.Леонтєв, М. Львов, В. Мухіна, І. Синиця, Г. Ушакова, М. Вашуленко, В.Мельничайко, М. Пентилюк, Г. Рамзаєва, Г. Фомічева та ін.). У психолого-педагогічній літературі неодноразово підкреслювався нерозривний зв'язок розвитку мовлення дітей з їхнім розумовим розвитком (К.Ушинський, Д.Богоявленський, Л.Виготський, С.Жуйков, Д.Ельконін та ін.).

Продовжують працювати над проблемою збагачення словникового запасу молодших школярів: М.Вашуленко, В.Мартиненко, В.Науменко, М.Наумчук, К.Пономарьова, О.Прищепка, О.Савченко та ін. На їх думку, навчання читання й письма взаємопов'язане з такими видами мовленнєвої діяльності, як бесіда, розповідь, робота над загадками, прислів'ями, вивчення напам'ять віршів, скоромовок, декламація самостійно прочитаних і вивчених віршів. Усі ці види роботи активізують і розширюють словник здобувачів початкової освіти.

З огляду на зазначене актуальною темою дослідження є: «Активізація словникового запасу учнів у період навчання грамоти як основа розвитку усного і писемного мовлення».

Об'єкт дослідження: навчально-мовленнєва діяльність учнів першого класу в процесі навчання грамоти.

Предмет дослідження: методика роботи над збагаченням словникового запасу учнів у період навчання грамоти.

Мета дослідження: дослідити найефективніші шляхи збагачення словникового запасу молодших школярів, які забезпечать активізацію і збагачення словника першокласників.

Завдання дослідження: 1) здійснити теоретичний аналіз лінгвістичної, психологічної та методичної літератури з проблеми дослідження;

2) з'ясувати особливості розвитку усного мовлення першокласників;

3) окреслити педагогічні умови збагачення, уточнення й активізації словникового запасу в період навчання грамоти;

4) узагальнити та систематизувати види вправ, що сприяють збагаченню словникового запасу учнів початкової освіти.

Методи дослідження:

1) теоретичні – аналіз психологічної, навчально-методичної літератури з теми дослідження, семантичний аналіз вправ та завдань для збагачення, уточнення і активізації словникового запасу, які використовуються у процесі навчання грамоти;

2) емпіричні – спостереження та аналіз уроків навчання грамоти і розвитку мовлення; спостереження за усним і писемним мовленням першокласників; педагогічні спостереження.

Практичне значення роботи. Матеріали дослідження можуть бути використані під час написання рефератів, курсових робіт, у процесі проведення педагогічної практики, а також на практичних заняттях із методики навчання української мови.

Апробація. Результати дослідження доповідалися та обговорювалися на засіданні кафедри філології.

Робота складається: зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗБАГАЧЕННЯ І АКТИВІЗАЦІЇ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

1.1. Розвиток усного мовлення молодших школярів як предмет лінгводидактичного дослідження

Уміння правильно будувати висловлювання в усній і писемній формах – одне з основних завдань початкової школи. Для цього необхідно виробити в учнів навички практичного володіння українською мовою, постійно працювати над словниковим запасом учнів, поповнюючи його новими словами.

Метою навчання української мови є «формування національно свідомої, духовно багаті мовної особистості, яка володіє відповідними вміннями й навичками, вільно користується засобами рідної мови – її стилями, типами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, говоріння, читання, письмо)» [33, с.15].

Відомий лінгвіст, основоположник системи навчання дітей рідної мови Ф.Буслаєв зазначав, що «мета має полягати у засвоєнні мовної культури народу через систему спеціальних мовленнєвих вправ, які є основою для розвитку природженого дару слова й умовою мовленнєвого розвитку дитини». «Для його формування, на думку Д.Богоявленського, слід працювати над оволодінням словом як одиницею мовлення; оволодінням граматичною будовою мови; розвитком зв'язного мовлення» [3, с.24].

Вивчаючи рідну мову, здобувач початкової освіти повинен дотримуватися норм цієї мови, щоб розуміти оточуючих. Мовлення – це сукупність елементів рідної мови, якими користується дитина в певних умовах. Тому перед учителем стоїть важливе завдання: навчити дитину висловлювати його свої думки правильно, послідовно, точно і виразно. А для цього потрібно добре знати мовні одиниці, зокрема, лексичні, які беруть активну участь у побудові власних висловлювань, розуміти їх

тлумачення, правильно і доречно використовувати в своєму мовленні. Така лексична робота здійснюється на уроках читання і письма. Учень усвідомлює, що кожне слово має певне значення, вчиться правильно і влучно його використовувати у своєму висловлюванні. Якщо першокласник неправильно вживає слова, значить він не розуміє його значення, не ознайомлений із близькими за значеннями словами (синонімами), не володіє поняттям однозначності й багатозначності.

Розвинене мовлення дитини включає в себе багато складників. Сюди можна віднести рівень сформованості звуковимови відповідно до загальноприйнятих орфоепічних норм української мови, обсяг словникового запасу і граматичну організацію мовлення. Мовлення найменших школярів розвивається, якщо «вони набувають здатності розуміти лексичне і граматичне значення слова, словосполучення, речення, тобто якщо запам'ятовується матеріальна оболонка відповідного мовного знака і правильно співвідноситься з явищем позамовної реальності» [33, с.50].

Збагачення словника полягає не стільки в його кількісному поповненні, скільки в якісному вдосконаленні, а саме в усвідомленні значення кожного слова і засвоєнні сфери вжитку лексичних засобів рідної мови. Таке розуміння суті збагачення словникового запасу учнів є надзвичайно важливим, оскільки в словотворчій роботі в центрі уваги перебуває значення похідного слова і його морфем. Завдяки своєму лексичному значенню слово є одиницею мовлення, зв'язуючою ланкою між мисленням і мовленням. «Мовлення й мислення не механічно з'єднуються між собою, а утворюють нову якісну цілісність, первинною, неподільною одиницею якої є значення слова...» [6, с.29]. «Розвивати мову окремо від думки неможливо» [12, с.37]. Ця точка зору лягла в основу висновків сучасних дослідників, які стверджують, що повноцінний розвиток мовлення може забезпечити лише та методична система, яка водночас спрямована й на розвиток логічного мислення, а

також інших сфер особистості дитини. «Мовленнєвий розвиток школяра в навчальному процесі також здійснюється під цілеспрямованим впливом розвивальної функції. Збагачення словникового запасу відбувається неухильно й безперервно завдяки руху пізнання в різних галузях наукових знань, завдяки спеціальним вправам і творчим завданням, які постають на шляху навчання» [12, с.68].

Саме тому теоретичною основою сучасних досліджень проблеми збагачення словника школярів є психолого-педагогічна концепція розвивального навчання, висвітлена в працях Л.Занкова, В.Давидова, П.Гальперіна, І.Якиманської та ін. Вони сформулювали основні критерії розвивального навчання, охарактеризували чинники, які забезпечують інтелектуальний розвиток здобувачів початкових класів, аргументували оцінку їхньої готовності до оволодіння прийомами розумової діяльності. На їх думку, знання про лексичні поняття треба формувати ще в період засвоєння грамоти. Але у цей період головна увага вчителів спрямована на вивчення звукового комплексу слова, а його лексичне значення залишається поза увагою, хоча, як стверджують психологи, шестирічна дитина здатна розрізняти фонетичну і семантичну будову слова, розуміти його як мовну одиницю.

Під час навчання грамоти основним підручником для школяра є буквар, який має достатньо лексичного матеріалу для розвитку мовлення учнів. Тому важливо, щоб його лексичний матеріал був повноцінним, оскільки лексикою визначається характер аналітико-синтетичних звуко-складових вправ, їх тематика, види і обсяг словниково-логічної роботи: з лексикою пов'язана і робота над реченням і зв'язним мовленням, тобто змістом усього уроку навчання грамоти.

«Дитяча мова прекрасна сама по собі, – вважав Л. Виготський, і має, крім того, велику наукову цінність, оскільки досліджуючи її, ми тим самим розкриваємо цікаву закономірність дитячого мислення. Для цього

доцільно коротко описати лексичний запас мови учнів, і порівняти його з лексикою букваря» [14, с. 301].

Дослідники дитячого словника відзначають, що в ньому є слова всіх граматичних категорій, учні більше вживають іменників і дієслів, тому що мислення у них конкретне, зв'язане з тими чи іншими фактами, явищами, діями. У мові шестирічної дитини мало прикметників, які уточнюють нашу мову, роблять її більш образною і виразною, тому треба більше вводити їх у мовленнєву практику дітей. Прислівники у дитячому мовленні вживаються ще рідше.

Таким чином, основними частинами мови, які використовує першокласник у своїй мові є іменники, дієслова, прикметники, прислівники. Усі інші частини мови вживаються ним набагато рідше. Пояснити це можна тим, що слово дитини в цей період тісно пов'язане з образами, уявленнями, з конкретним мисленням [12, с. 46].

Обмеженість словника першокласника пояснюється тим, що дитині складно ще правильно будувати речення, сформулювати закінчену фразу, наявністю в реченнях зайвих слів-паразитів. Тому, працюючи над словом, над поповненням словникового запасу, необхідно з перших днів навчання в школі вчити дітей правильно вживати слова в реченні і правильно його будувати.

Програмні вимоги з навчання грамоти орієнтують учителів на роботу, спрямовану на збагачення, уточнення і активізацію словника учня словами-назвами предметів, їх якостей, дій, вчать розпізнавати смислові відтінки слів, знайомлять з багатозначністю, омонімами, синонімами, антонімами (без уживання термінів), розрізняти родову назву та видову, вчать дітей називати характерні ознаки добре відомих предметів, знаходити в текстах художні засоби і використовувати їх у власному мовленні, формують уміння будувати речення за даними словами, словосполученнями, користуватися службовими словами

(прийменниками, сполучниками), а також уживати займенники з метою уникнення тавтології.

Великого значення роботі над словом, оволодінню багатством рідної мови надавав В.Сухомлинський: «У початкових класах, з перших кроків навчання найважливішим елементом знань стає слово, точніше, реальний, навчальний світ, який виражається в слові..., зробіть слово одним із найголовніших інструментів творчості». «Як важливо, щоб слово жило, трепетало в свідомості дитини, щоб воно стало для неї інструментом, за допомогою якого вона опановує знання» [33, с.1 –2].

За умови правильних методичних підходів, належної організації процесу навчання української мови «в першому класі в учнів успішно формуються вміння слухати і розуміти почуте, висловлюватися, вступати в діалог і полілог» [26, с.129]. «Дитина, стверджує В.Белянін, достатньо швидко стає повноправним членом свого мовного угруповання, здатного породжувати і розуміти безкінечну кількість нових для неї, але не менш значущих речей мовою, яку вона опанувала. Що стосується мовлення зв'язного, мовлення-розповіді (в термінології С. Рубінштейна – контекстуального), то тут, безперечно, дитину треба навчати» [31, с.12].

М. Вашуленко пише, що «в сучасній методиці початкового навчання рідної мови широко запроваджується функціональний підхід, дидактичним засобом його реалізації виступає зв'язне висловлювання, текст. Саме в ньому (тексті) як найвищому рівні мовної системи функціонують мовні одиниці нижчих від нього рівнів – речення, словосполучення, слово» [12, с. 9]. Рівень же знань з української мови, на думку М. Пентиліук, залежить від словникового запасу та вміння користуватися ним для конструювання власних висловлювань.

Т. Донченко переконує, що «робота над формуванням у школярів способів збагачення власного мовного запасу й оволодіння мовними нормами дає значно вищі результати, якщо вона проводиться на комунікативній основі, у процесі комунікативної діяльності» [31, с.12].

Вчений методист Г. Демидчик зазначає, що «формування комунікативно-мовленнєвих умінь – одна з основних проблем сучасної методики навчання мови, оскільки відсутність належної кореляції між теоретичними знаннями і практичними мовленнєвими вміннями позначається на кількісних і якісних характеристиках мовлення, породжує різного типу мовленнєві помилки й недоліки» [31, с.79].

Як відомо, мовлення – це діяльність, яка потребує використання мови для спілкування, пізнання, впливу на інших людей. Є. Архипова пропонує «основну увагу приділяти мовленнєвій діяльності як в усній, так і в писемній формах; цілеспрямовано вдосконалювати граматику мовлення учнів, учити їх сприймати і розуміти чуже мовлення, а також будувати висловлювання у відповідності з нормами мови» [29, с.17].

Обґрунтовуючи проблему розвитку усного мовлення, Л.Виготський, П.Гальперін, В.Давидов розкривали причини процесу розвитку мовлення дитини, виходячи з розуміння соціального характеру. Так, П. Гальперін пише, що «мовлення для дитини виступає в його комунікативній функції. Результатом цього є те, що вона володіє ним практично». Спостереження Л.Виготського та О.Лурія показують, що «мовлення дітей може містити несвідоме, вільне використання багатьох елементів і явищ рідної мови» [6, с.29]. У ході досліджень було встановлено, що з переходом до шкільного навчання діти у вивченні граматики української мови більше уваги приділяють не словесному складові речення, не його граматичній структурі, а ситуації, у якій вони знаходяться.

Учені зазначають, що розвиток мовлення – це складний розумовий процес, який відбувається в єдності з розвитком мислення учня і з збагаченням і розширенням її мовленнєвої діяльності.

«Закони побудови мови, її звукового складу залишаються неусвідомленими до тих пір, поки в школі дитина не починає спеціально займатися граматиною мови і фонетикою мовлення» [30, с.13].

Вивчення мовлення в генетичному плані показує, що «основною рушійною силою розвитку мовлення є семантика мови, а сам процес виступає у вигляді постійних активних «пошуків» дитиною мовленнєвих засобів для висловлюваних нею значень при поступовому наближенні до тієї самої граматичної форми, яка характерна для даної мови» [4, с.108].

Саме тому вважаємо, разом із ученими, «головним завданням розвитку усного мовлення вироблення мовленнєвих умінь на основі співвідношення мовної теорії і мовленнєвої практики; визначення змісту і характеру мовленнєвих вправ; добору мовленнєвого матеріалу (зразки слів, речень і т.ін.); застосування відповідних методів (спостереження, аналогії, слово), прийомів» [33, с.52].

1.2. Мовленнєві уміння першокласників та їх характеристика

Рідною мовою користується кожна людина, щоб передати свої думки, знання іншим. Дитина з народження засвоює слова і граматичні форми української мови, які чує від матері. Засвоюючи дуже рано різні слова, діти відносять їх саме до того змісту, який є значенням слова, закріпленого за ним у рідній мові.

На кожному етапі свого розвитку дитина розуміє зміст слова по-різному. Повнота і правильність різних ознак, явищ, дій або зв'язків змінюються в процесі розвитку дитини. Тому дворічна дитина, вимовляючи слово «мама», відносить його лише до своєї матері; старший дошкільник може віднести те саме слово до кішки-матері. І лише значно пізніше, тобто вже в школі, учень може зрозуміти вислів: «Мати – сира земля».

Слово, з властивим йому значенням, дитина засвоює дуже рано. З часом значення його, як узагальненого образу дійсності, розширюється і поглиблюється. Мовлення – це своєрідна форма пізнання людиною

предметів і явищ дійсності і засіб спілкування людей між собою, мовлення є формою опосередкованого пізнання дійсності, її відображенням за допомогою рідної мови.

Якщо мова – це загальне, то мовлення – індивідуальне користування мовою. Кожна людина у спілкуванні використовує лише частину словника, які становлять багатство її рідної мови. Мовлення людини багатше за мову, бо вона передає свої емоції, своє ставлення до того, про що вона говорить. Її мовлення передається з різною інтонацією, з різним тембром, характером, ритмом, темпом тощо. Тому «людина в спілкуванні з іншими людьми може сказати більше, ніж означають ті слова, які вона вжила. Але для того, щоб людина могла досить точно і тонко передавати свої думки іншій людині, причому так, щоб впливати на неї, щоб її правильно зрозуміли, вона повинна дуже добре володіти рідною мовою» [3].

Розвиток мовлення в дитини – це «процес оволодіння рідною мовою, умінням користуватися нею як засобом пізнання навколишнього світу, засвоєння досвіду, набутого людством, як засобом пізнання самої себе і саморегуляції, як могутнім засобом спілкування і взаємодії людей» [24, с. 110].

Як відомо, мовлення виконує дві взаємозв'язані функції: воно є засобом спілкування і засобом пізнання. Якби слово не мало пізнавальної функції, його б не змогли зрозуміти інші, і мовлення не виконувало б комунікативної функції, не було б засобом спілкування людей і засобом впливу одних людей на інших. У мовленні велике значення відіграє жест, міміка, також є засоби, що передають ставлення людини до змісту мовлення співрозмовника або до неї самої.

Мовлення може бути внутрішнім і зовнішнім, усним і писемним, діалогічним і монологічним. Навчаючись грамоти – читання і письма, школярі опановують спеціальне писемне мовлення.

«Який би вид мовлення ми не вивчали, на якому б рівні його розвитку не була дитина, особливості мовлення розкриваються лише через його відношення до мислення, до того змісту, який людина за допомогою мови узагальнено відображає» [13,с. 28].

Розвиваючи мовлення дитини, учитель повинен формувати культуру мовлення: вміння слухати, відповідати, запитувати, міркувати.

Уміння слухати – це значить розуміти те, що говорить співбесідник, запам'ятовувати інформацію, уміти виділяти основне і другорядне, висловлювати своє ставлення до почутого. Таке вміння розвивається під час роботи на уроці, коли необхідно відповідати на запитання вчителя.

Уміння міркувати – це «вміння пов'язувати між собою різні знання, щоб у кінцевому рахунку переказати текст, змінивши особу, від якої ведеться розповідь; скласти задачу, обернену даній; змінити умову задачі, залишивши запитання; на встановлення закономірностей; визначення причинності описаних подій; висловлення своїх міркувань щодо прочитаного; складання задач за загальними характеристиками даних, за виразом, за поданим запитанням; добір слів, близьких за значенням; відгадування загадок, ребусів, кросвордів тощо» [1, с.125].

Такі вміння формуються під час виконання різних видів роботи: на матеріалі навчальних текстів (переказ прочитаного; стислий і поширений опис добре відомих предметів; продовження розповіді; поширення речень; словесне малювання картин; складання казок, віршів, невеличких оповідань, задач, розповідей на вільну тему).

У методиці навчання української мови у початкових класах закріпився термін «зв'язне мовлення», під яким розуміється монологічне мовлення, точніше – процес, діяльність мовця, послідовний усний чи письмовий виклад думок, знань. Результатом такої діяльності є текст, який об'єднує речення спільною темою, головною думкою висловлювання за допомогою мовних засобів.

Термін «зв'язне мовлення» відповідає тому, що в програмі називається розвитком мовлення. Застосування цього терміну актуалізує потребу навчати школярів зв'язно висловлювати думки. А це стає можливим завдяки навчанню дітей монологічного мовлення, яким вони слабо володіють у дошкільному віці.

Уведення нових слів в мовлення учнів відбувається за тематичним принципом, який дає можливість знайомити дітей із новими словами, включати їх в активне мовлення, будувати діалог на відповідну тему, складати розповіді на певну тему.

Здобувачі початкової освіти повинні засвоїти, що є дві форми мовлення – усна й писемна. Усна форма мовлення використовується для спілкування того, хто говорить, з тим, хто слухає. В усному спілкуванні часто застосовується інтонація, міміка, жести, повтори. Воно більш динамічне, легше піддається виправленню і доповненню, думка формується безпосередньо у процесі мовлення, речення короткі, часто незавершені, неповні, співбесідник не має багато часу для обдумування кожного слова, кожного речення.

Усній формі мовлення властивий також певний темп і сила звучання. Щоб передати динаміку подій, їх швидку зміну, треба пришвидшити темп мовлення. «Дуже швидким є темп мовлення при проговорюванні скоромовок. Застосовуються вони з певною дидактичною метою: навчитись вимовляти швидко звуки й слова, не втрачаючи виразності і чіткості. Зіставляючи повільний і швидкий темпи мовлення, учні усвідомлюють, що у щоденному звичайному спілкуванні використовується розмірений, середній темп мовлення, який дозволяє висловитись виразно і зрозуміло» [20, с. 36-37].

Отже, під час навчання учнів правильного мовлення формується мовленнєва особистість за рахунок збагачення і розширення власного словникового запасу, уміння правильно застосовувати свої знання на практиці.

1.3. Шляхи збагачення словникового запасу першокласників

Усі слова, які існують в українській мові, становлять її лексику (словниковий склад). За вживанням лексика буває абстрактною, термінологічною, побутовою, емоційною та ін. «Найбільше багатство кожного суспільства – його мова, а в мові – її словниковий склад» [13, с.28]. Про рівень розвитку суспільства свідчить лексичне багатство мови. «Більшість слів у мові становлять спеціальні слова, пов'язані з різними галузями знань, культури, виробництва тощо, і лише приблизно десята частина – загальноповсякденні слова» [4, с.96].

Слова в мові існують у певній системі та взаємовідношенні. «Вони розрізняються за сферою й частотою вживання. Слова якнайтісніше пов'язані з позамовною дійсністю, складові частини якої вони позначають і на зміни в якій оперативно реагують, відбиваючи широкий соціально-історичний досвід носіїв мови» [18, с.67]. Тому у лексичній системі постійно виникають нові слова, нові значення, одні слова стають застарілими, з'являються нові слова-неологізми, тобто лексика постійно розвивається, знаходиться у русі, пов'язує минулі покоління із сучасними, зберігає й передає минулий досвід.

Збагачення дитячого словника відбувається повсякденно 5-7 словами не тільки на уроках української мови чи читання, а й на інших уроках початкової школи. Для цього необхідно розвивати мовлення дитини, а саме:

- «виділяти певні звукокомплекси (слова) з цілого мовного потоку, який діти постійночують;
- здійснювати тонкий фонематичний аналіз кожного звукокомплексу, тобто розрізняти схожі сполучення звуків (фонем) і слова, наприклад: «та-то», «ба-ба», «хлопчик-м'ячик»;
- віднести виділене слово до певного об'єкта (ознаки, дії, зв'язку), тобто розуміти слова;

- узагальнювати однорідні предмети (дії, ознаки, відношення) і називати їх тим самим певним словом;
- засвоїти механізм вимови (артикуляцію);
- засвоїти вміння відбирати в кожному окремому випадку потрібні слова і, організовуючи їх у певні граматичні структури, передавати свої думки в зрозумілих іншим людям реченнях» [13, с.29].

Поповнення і розширення словника учнів відбувається різними шляхами: у повсякденному, природному спілкуванні з навколишніми дорослими і в процесі спеціально організованого педагогами й батьками навчання.

Мовленнєва діяльність дітей особливо бурхливо розвивається в період їхнього навчання в школі. Звернення «вчителя до класу, роз'яснення, вказівки, зауваження, запитання, поправки – усе це передано в мові» [8, с.11].

«Протягом навчання в 1 класі діти слухають, дивляться і діють (олівцем, ручкою, ножицями), працюють з дидактичним матеріалом. Школярі привчаються слухати пояснення вчителя і стежити за його думкою та вказівками. У 1 класі слухання стає одним з основних видів спеціальної пізнавальної діяльності школяра» [2, с.32].

Важливим моментом у «мовному розвитку дитини-школяра є ознайомлення її зі словом, з мовою як об'єктом пізнання. З раннього дитинства мова була засобом спілкування дитини з навколишніми людьми. У школі діти вивчають мову як спеціальний предмет» [18, с.66]. Учням першого класу важко розмежувати поняття «слово» і «предмет». Тому вони не можуть зрозуміти, що слово «полуниця» – це не ягода полуниця. Це лише назва відомої смачної червоної ягоди. Не відразу слово відокремлюється від предмета, і першокласник, знову збиваючись, каже: «У полуниці три склади». Вчителька поправляє: «Не в полуниці, а в слові «полуниця» три склади».

Типові освітні та навчальні програми ставлять за мету сформувати в учнів початкових класів уявлення про мову як найважливішого засобу спілкування між людьми, що одиницями мови є звуки, слова, сполучення слів, речення, текст, кожна з яких виконує свою функцію: із звуків утворюються слова, зі слів – словосполучення і речення, із речень – висловлювання; мова тісно пов'язана з мисленням; щоб оволодіти мовленням, треба добре знати українську мову, мовні одиниці, вміти правильно, за законами мови, будувати висловлювання.

Ці мовні і мовленнєві знання засвоюються у процесі навчання. У результаті чого виробляється «свідоме ставлення до власних усних і писемних висловлювань, прагнення уникати помилок, дотримання етики мовлення – невід'ємної частини культури спілкування. Робота над досягненням цієї мети починається на спеціально відведених уроках і продовжується в процесі вивчення всіх тем і розділів програми, на заняттях з розвитку зв'язного мовлення» [23, с.132].

Учням треба розповідати, що навколишній світ пізнається через явища дійсності, люди давали їм назви, які стали позначати предмети, їх ознаки, дії тощо. Так з'явилися слова на позначення явищ дійсності.

Слів у мові дуже багато, про це свідчать українські словники, зокрема, 11-томний словник Грінченка, майже кожного року з'являються нові, доповнені словники різного призначення. Не так давно в нашу мову ввійшли слова фейсбук, онлайн, платформа, інтернет, провайдер, вайбер, електронна адреса, електронні підручники, з якими учні обізнані ще з дошкільного віку. Абагато слів відходить у минуле, до пасивного словника, це, зокрема, макітра, жупан, постолы, землянка.

Такі приклади формують у дітей уявлення про розвиток мови у тісному зв'язку з розвитком суспільства.

У початкових класах учням «прищеплюється любов до рідного слова, до мови батьків, до рідного краю, Батьківщини. Діти мають

усвідомити, що українська мова є мовою українського народу, що обов'язком кожного українця є знання й збагачення її» [28, с.31].

«Джерелами збагачення словникового запасу учнів на цьому етапі стають: сама навколишня дійсність, навчальний процес, ілюстративний матеріал читанок та інших підручників, наочні посібники, технічні засоби, які вчитель використовує у ході розповідей та бесід з учнями» [23]. Здобувачі початкової освіти знайомляться з тематичними групами про школу і шкільне навчання, з професіями, видами та родами рослин та тварин, видами навчальної праці, режимом навчального дня, видами транспорту, побутовою лексикою, пов'язаною з ігровою діяльністю дітей тощо.

Словник учня збагачується не тільки кількісно, а й якісно. «Під час уроків читання у ньому, зокрема, збільшується питома вага лексики, яка відображає суспільно-політичні відносини (*Батьківщина, Вітчизна, держава, Україна, столиця України – Київ, рідна мова, український народ, великий український письменник, видатна українська поетеса та ін.*). Статті для читання та художні ілюстрації ознайомлюють дітей з новими словами в галузі науки, техніки і культури, трудової діяльності людей міста й села, назвами рослин, тварин, предметів побуту. Поповнюється лексика, пов'язана з різноманітною діяльністю самих дітей як на уроках так і в позаурочний час. Особливе значення в цій діяльності належить дитячій книзі» [27, с.72].

Важливим завданням початкової школи є сформувати у дітей бажання вчитися, а це неможливо без уміння читати і працювати з книжкою. «Щоб зробити урок читання цікавим кожному учневі, слід керуватися такими правилами: логічне поєднання всіх видів роботи; неможливість виконання наступного завдання без опрацьованої попередньої справи; чітка настанова щодо роботи: для чого? як робити? скільки часу витратити?» [32,с.15]. При цьому повинні враховуватися індивідуальні особливості школярів.

Словниковій роботі на уроці приділяється велика увага. Саме на уроках читання вона спрямована на збагачення активного словника учнів, на формування умінь бачити в тексті виражальні засоби і далі вміти використовувати їх у своєму мовленні.

«У ході словникової роботи необхідно працювати й над розвитком швидкості читання, розширенням кута зору читця, розвитком уваги, зорової пам'яті, удосконаленням артикуляційних навичок. Завдання на класифікацію, вилучення зайвого, визначення спільних і відмінних ознак під час цієї роботи вчать дитину логічно мислити» [33,с.13]. Все це сприяє виробленню вмінь успішно навчатися у наступних класах.

Лінгвістичних відомостей про лексику першокласники не одержують (це програмовий матеріал 3 класу), а словниковий запас поповнюють у процесі виконання вправ, що відповідають програмним вимогам 1-4 класів. Робота зі словом продовжується протягом усіх років навчання учнів у школі.

Важливим джерелом збагачення активного словника учнів є підручники, література з позакласного читання, посібники для навчання, газети, журнали, телебачення, екскурсії, інтернет-ресурси, мовлення батьків, учителів та інших, з ким спілкуються учні.

У збагаченні словника дітей важливу роль відіграє мовлення вчителя. Воно завжди має бути зразковим для учнів, і не лише правильним щодо побудови, а й багатим, змістовним, різноманітним за своїм словниковим складом. Отже, мовлення вчителя є важливим джерелом збагачення і поповнення словника учнів початкових класів.

Щоб розвинути в учнів образне мовлення, необхідно «розширювати і поглиблювати знання учнів про слова-назви, слова-ознаки, слова-дії, викликати інтерес до роботи над словом, почуття гордості за рідну мову;

- поступово вводити дітей у світ краси мови;

- формувати ініціативу і самостійність, здатність оперувати словом у мовленнєвій діяльності;
- розвивати дитячу уяву, фантазію;
- виховувати вміння долати труднощі під час опрацювання слів, прагнення вдосконалювати літературну мову, спостережливість, кмітливість;
- формувати навички точного вживання слів у спілкуванні з ровесниками;
- удосконалювати вміння переносити знання, здобуті на уроці, в нові умови;
- застосовувати на уроці знання, набуті самостійно» [23, 102-103].

Виконання цих завдань сприяє збагаченню мовлення учнів не тільки кількісно, а й поповнює активний словник, якісно вдосконалюючи його.

Словниковий запас учнів збагачують синоніми, які допомагають уникати повторення одного й того ж самого слова в реченні, роблять мовлення більш точним, виразним, емоційно забарвленим. Тому в словниковій роботі значне місце мають займати вправи з синонімами.

Вчені-методисти рекомендують «такі вправи:

1. Відшукування синонімічних груп у тексті.
2. Добір слів, близьких за значенням.
3. Пояснення синонімів.
4. Аналіз емоційних синонімічних слів.
5. Вписування в речення синонімів, доданих у кінці вправи
6. Складання речень з поданими синонімами.
7. Заміна невдалих, невідповідних для певного тексту слів або тих, що повторюються» [33, с.43-44].

Програма з української мови для початкових класів [41] передбачає «вивчення й антонімів – слів, що мають протилежні значення (легкий – важкий, низький – високий, початок – кінець). Під час словникової

роботи як один з методів пояснення нових слів використовується наведення протилежного слова. Рекомендуються такі вправи:

1. До поданих слів добирати інші з протилежним значенням.
2. З поданих дібрати слова з протилежним значенням, розмістити їх парами» [19, с.152].

Здобувачі початкової освіти знайомляться і з багатозначними словами з букваря (*веселий хлопець, весела вдача, веселе поле*). Вони спостерігають над різними значеннями одного слова, використовуючи для цього тексти оповідань, які є в підручниках, або спеціально дібрані тексти.

Цікавим видом вправ є виконання завдань на вживання слів у прямому й переносному значенні.

1. «Пояснення прямого й переносного значення слів: *залізний цвях – залізна людина; солодкі цукерки – солодкі слова; гарячий чай – гаряче серце; світла ніч – світлий погляд*.
2. Добір із тексту слів з переносним значенням і вживання їх у прямому (*Хвилі грають – грають у м'яча*).
3. Складання попарно речень зі словами, вжитими в прямому й переносному значенні: *гірка цибуля – гірка доля; тепла вода – тепла розмова*» [22, с.50-51].

Першокласники вживають у мовленні елементи образної мови: епітети, метафори, порівняння (без уживання термінів). Треба звертати на них особливу увагу під час роботи над художніми творами, говорити про їх образність, красу мовлення, засіб увиразнення і поповнення словника художніми засобами. Діти залюбки спостерігають над мовою в художніх творах, добір образних слів викликають у дітей бажання опанувати словникове багатство мови. Тому доцільним буде використання таких прийомів:

- 1.«Добір образних слів до предметів, зображених на ілюстрації до тексту.

2. Додавання до певної частини речення порівняння: *міцний, як дуб: в нього очі, наче волошки в житі тощо*» [25, с.11].

Збагаченню й систематизації дитячого словника, розвитку мислення сприяють логічні вправи як один із видів словникової роботи. Їх використовують в усіх класах початкової школи.

Найпоширенішими є такі види словниково-логічних вправ:

1. «Називання предметів: хто це? що це?
2. Називання ознак їх за кольором розміром, матеріалом, формою і т.д.
3. Називання предметів за властивими їм діями: ... *щебече. ... цвірінькає (соловей, горобець)*.
4. Називання предметів за властивими їм ознаками: ...*солодкий, кислий (цукор, оцет)*.
5. Групування предметів за загальними родовими ознаками: *свійські й дикі тварини, риби, квіти, одяг, взуття, меблі тощо*.
6. Добір до назв однорідних предметів слова, яке означає родове поняття: *ластівка, горобець, сорока, синиця – це... (птахи)*.
7. Добір слів, що означають вид поняття, до узагальнюючих: *меблі – стіл, диван...; посуд – чашка*.
8. Поділ предмета на складові частини: *дерево: корінь, стовбур, листя...; будинок: двері, стеля, вікна*.
9. Складання елементарних логічних визначень: *мак – це квітка; яблуня – фруктове дерево*» [23, с.135-136].

Такі завдання, вчать школярів класифікувати (групувати) слова, порівнювати предмети, встановлювати схожість і різницю між ним, правильно співвідносити родові і видові поняття, визначати зв'язки між предметом і словом.

Вправи на словотворення також сприяють збагаченню словникового запасу учнів. Вони оволодівають навичками елементарного словотворчого аналізу, вчать розуміти, яке значення в слові відіграють суфікси і префікси, як змінюється значення слова, яких набуває відтінків,

усвідомлюють різноманітність, багатство засобів творення нових слів [25].

Чинними програмами з української мови передбачено вивчення слів, вимову і написання яких треба запам'ятати. Така робота проводиться у кожному класі. Учень повинен розуміти лексичне значення кожного слова, перш ніж запам'ятати його правопис.

Таким чином, систематична словникова робота є ефективним засобом збагачення, уточнення, й активізації мовленнєвого розвитку учнів початкової школи, засобом підвищення грамотності, увиразнення мовлення.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКА ЗБАГАЧЕННЯ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПЕРІОД НАВЧАННЯ ГРАМОТИ

2.1. Засоби активізації словника першокласників у педагогічній теорії та практиці

Лінгводидактичною основою організації роботи по формуванню словникового запасу учнів є лексикологія (розділ науки про мову, який вивчає словникову систему). Робота над словом у початковій школі передбачає збагачення активного і пасивного словника учнів, вироблення навичок володіння новими словами.

З перших днів навчання в школі учні знайомляться зі словом як одиницею мовлення. Ще у підготовчий період навчання грамоти вчитель проводить словникову роботу, пояснює першокласникам значення окремих слів, практично (без уживання термінів) учні спостерігають явище омонімії (*коса, лист*) і багатозначності. Саме в цей період вони привчаються стежити за своїм мовленням, правильно вживати слова.

Словникова робота розвиває інтерес учнів до розкриття значення і вживання слів у мовленні, виховує відчуття у відборі необхідного слова для вираження думки.

Типові освітні програми для початкових класів [41] не відводять спеціальних годин на словникові справи. Вони мають супровідний характер і проводяться у зв'язку із заняттями з читання і уроками української мови. Велику роль у цьому процесі відіграють інтегровані уроки (наприклад: уроків читання і письма, читання і музики та ін.), які дають змогу учням всебічно розглядати лексичне багатство і стилістичні можливості української мови, що сприяє розвитку загальної мовленнєвої культури. Водночас робота над словом передбачає проведення окремих уроків із розвитку мовлення. На таких уроках можуть бути спостереження за прямим і переносним значенням слів у художніх текстах.

У роботі над активізацією, уточненням і збагаченням словника учнів учені-методисти розглядають такі основні напрями:

1. «Лексичний (словниковий) аналіз мови художнього твору, який вивчається на уроці, і виявлення незнайомих слів і висловів, уточнення відтінків значень окремих слів і висловів, виявлення слів, ужитих у переносному значенні, добір синонімів, з'ясування їх смислових відтінків, добір антонімів, аналіз зображувальних засобів мови художнього тексту.
2. З'ясування значення слів шляхом використання різних способів: показ предмета чи дії, позначених новим для дитини словом, демонстрація малюнка, ілюстрації, слайдів із зображенням предметів, назви яких є новими для дитини, добір синонімів, антонімів, введення нового слова у контекст.
3. Виконання завдань на добір слів із певним значенням: дібрати потрібні за смислом речення іменники з поданого синонімічного ряду; дібрати прикметники для опису предметів, для характеристики людини, опису її зовнішності, настрою, свого ставлення до події, до товариша.
4. Введення поданих слів у речення чи тексти: складання речень за опорними словами, заміна слів у реченнях відповідними синонімами чи антонімами тощо» [26, с.18-20].

Таким чином в учнів формуються знання з лексикології і в той же час збагачується й активізується словниковий запас.

Словникові вправи методисти класифікують за такими критеріями:

1. За дидактичною метою. Вправи, спрямовані на розуміння школярами призначення слова у мовленні. До них можна віднести:

а) вправи на пояснення значення слів у тексті:

– Пояснити значення слова *лисички* у такому вірші:

Лисички

Чистенькі, гарненькі, руденькі лисички

Пішли в ліс. І раптом...

Набрела на гриб лисичка,

Дістає з кишені ніж.

Каже гриб: « Я теж лисичка!

Пожалій мене не різь.»

Ліна Біленька

Значень слова *лисички* багато:

Перше – це лісова тваринка,

Друге – гриби.

– Відгадати загадку, пояснити, які предмети названі словом-відгадкою:

Зрізаю я траву, колосся;

В дівчат я сплетена з волосся;

А ще я суші довга стрічка,

що забігає в море, річку.

б) вправи на вживання слів у мовленні:

- побудувати речення з поданими словами, щоб вони мали різне значення (наприклад: *земля, машина*);
- побудувати речення з такими словосполученнями (наприклад: *металевий голос, металеві труби, металевий характер*).

2. За характером розумових операцій вправи бувають:

а) аналітичні (аналіз текстів: пояснення невідомих слів та відтінків у значенні слова, з якою метою вживаються деякі слова у тексті тощо).

Наприклад: прочитайте гумореску, поясніть значення виділених слів:

Геніальне дитя

В мамі є синок маленький, ростом – мамі до колін.

*Мама певна, що **талантів** більш нема таких, як він.*

*Син наївся **мухоморів**, промивали живота,*

*А матуся всім говорить: «**Грибоєдов** вироста!».*

б) синтетичні вправи (побудова речень із словами, вжитими у певному значенні). Наприклад:

– Дібрати синоніми до слова *свіжий, говорити*;

– До виділених слів підібрати антоніми і вставити їх у тексті замість крапок: «У **великої** річки був брат –... струмок. Близькі родичі, вони були зовсім різними. Струмок **вузенький**, а річка Струмок **швидко** мчав з

гори, а річка ... несла свої води. Та все ж **мілководий** струмок і... річка були вірними друзями.»

в) порівняльні вправи, у яких відбувалася заміна слів на інші (усунення повторювань, уживання емоційної лексики тощо).

3. За ступенем самостійності виділяють вправи:

а) на спостереження за вживанням і значенням окремих слів у текстах:

- ❖ вписати синоніми до слова *йти* із казки, яку ви щойно прочитали;
- ❖ Пояснити, як ви розумієте значення прислів'їв, відгадати загадку і вписати антоніми парами: «Ластівка день починає, а соловей кінчає» [45, с.69], «З малого джерела велика річка починається» [45, с.75], «У вогні я розмокаю, у воді я висихаю.»

б) конструктивні вправи (побудова словосполучень, введення в речення антонімів та заміна їх іншими тощо). Заміна виділених у тексті слів на протилежні за значенням особливо виразно і переконливо показує учням роль антонімів у мовленні. Наприклад:

Запізнилися

Увечері я з товаришами пішов до поїзда. До станції було далеко. Дув зустрічний холодний вітер, і йти було важко.

*Прийшли ми до станції, а поїзд саме відходить. Як погано, що ми **запізнилися!***

Дібрані до виділених слів антоніми роблять увесь текст, починаючи із заголовка, протилежним за змістом.

Продовжити прислів'я (наприклад: *Дружні, як ..., Такий добрий, що...*).

в) творчі вправи (побудова словосполучень, речень за опорними словами, введення їх в текст тощо). Наприклад:

- ✓ скласти кілька словосполучень із багатозначними словами (за вибором учнів);

- ✓ побудувати текст, увівши до нього подані слова чи словосполучення: *Херсон, обласний центр, місто на Дніпрі, моя батьківщина.*

4. За формою виконання словникові вправи бувають усні і письмові.

Кожен вид словникової вправи можна класифікувати за певними критеріями. Наприклад: «Назвати слова в реченні вжиті в переносному значенні» – вправа на пояснення значення слів; за характером розумових операцій – аналітична; за ступенем самостійності – на спостереження за значенням слова та його вживанням в тексті; за формою виконання – усна.

Знайомство із словом і його значенням розпочинається з першого класу. «У поясненні значення слова, як і в усякій навчальній діяльності, необхідно керуватися загальними дидактичними настановами, спрямованими на підвищення рівня самостійності і пізнавальної активності школярів. Завдання вчителя у проведенні словникової роботи полягає в тому, щоб школярі правильно сприйняли незнайоме слово в тексті, зрозуміли це слово з усіма його відтінками, засвоїли і закріпили у процесі виконання різних вправ із читання і, нарешті, вжили його самостійно в потрібній ситуації» [23, с.32].

Пояснення значення слів відбувається різними способами. Це залежить від віку і розвитку дитини та самого пояснюваного слова. Пояснювати незнайомі слова можна показом демонстративного матеріалу (макета чи малюнка), а слова з абстрактним значенням вимагають інших прийомів.

«Для пояснення семантики незрозумілих слів учителі найчастіше вдаються до таких способів:

- демонстрація предмета чи малюнка;
- використання контексту;
- найпростіший словотворчий аналіз;
- тлумачення слів (коротке пояснення, використання словника)» [31, с.13-14].

Бажано здійснювати кожен спосіб одним із кількох прийомів відповідно до конкретного випадку:

а) «самостійне пояснення значення слова учнями. Цим прийомом учитель користується тоді, коли прозорий контекст підказує учням значення слова. Так, слово *чемно* у реченні *Чемно вітаюся: «Доброго ранку!»* учні пояснюють як «ввічливо», «з повагою»;

б) конкретизація значення слова, поясненого учнями на основі контексту, не зовсім точно. Наприклад, у реченні «*Періщить дощ, як із відра.*» [38, с.56] діти пояснюють слово *періщить* як *іде, ллє*. Насправді ж, говорить учитель, *періщить* – це *сильно б'є, січе*;

в) введення невідомого слова в контекст. Щоб пояснити значення слова *гудзик*, учитель, зокрема, вводить його в речення «*Пальто було застебнуте на всі гудзики*» [38, с.45].

Найпоширенішим у шкільній практиці є спосіб тлумачення слів. Учитель використовує такі прийоми пояснення слів:

а) «розчленування загального поняття на часткові (*тканини* – це *сукно, сатин, ситець, шовк; цитрусові* – це *апельсини, лимони, мандарини; посуд* - *макітра, миска, решето*)»;

б) «підведення часткових понять під загальні (*цемент, пісок, цегла* – *будівельні матеріали; муха, оса, тедзь* – *комахи; волошки, конюшина, ромашки* – *квіти*)» [10, с.74-75]);

в) «розгорнутий опис (*Льон росте в полі. На ньому квіти такі сині! Тому, коли цвіте льон, поле, немовби море. Льон – корисна рослина. Він приносить нам у дім красиві кольорові тканини, і постіль, і скатертину на стіл, і занавіски на вікна.*» [38, с. 28]);

г) добір синонімів. Цей прийом добору синонімів буде ефективним за умови розуміння значення слів. Так, слово *проворний* пояснюємо не словами-синонімами *жвавий, живий, спритний, меткий моторний*, а знайомим дітям словом *швидкий*;

д) добір антонімів краще всього проводити шляхом зіставлення, порівняння (значення слова *галасувати* стає зрозумілим через зіставлення його із словом *мовчати*; слово *вечір* – через зіставлення зі словом *світанок*);

е) з'ясування значення слів за допомогою словників (тлумачний словник, виноски в букварях) [23, с.136-137].

Учитель обирає до кожного випадку пояснення слова той спосіб, який найбільше підходить.

Учні інколи плутають пряме і переносне значення слова, тому завдання вчителя навчити учнів:

- «розрізнити пряме і переносне значення слів;
- вживати слова з переносним значенням у мовленні» [11, с.44].

Розширенню й активізації словника учнів, розвитку розумових здібностей сприяють спостереження за багатозначними словами.

Учні повинні усвідомити, що слово може мати не одне, а кілька значень; вміти влучно вживати їх у мовленні [13, с. 31].

Опрацювання матеріалу про багатозначні слова можна розпочати з аналізу речення із багатозначними словами. Учні мають з'ясувати, про які предмети, що називаються однаковими словами, йде мова.

Ще в період навчання грамоти учні знайомляться зі словами, які однаково звучать, але мають різне значення. Для цього можна використовувати малюнки букваря, на яких зображені, наприклад: *коса* (дівоча і знаряддя праці), *ключ* (журавлиний, скрипичний, для замка) чи *лист* (дерева і поштовий). Таким чином, учні доходять до висновків, що зображені предмети називаються одним і тим же словом, отже, різні предмети можуть мати однакову назву.

Синонімічна робота на уроці допомагає учням краще сприймати слово, уникати повторень, бачити в ньому різні смислові та експресивні відтінки, доречно вживати у мовленні. Вчителю необхідно сформулювати в учнів уміння: «розрізнити в мовленні близькі за значенням слова;

добирати синоніми; замінювати в тексті те чи інше слово відповідним синонімом; самостійно вживати в готовому тексті дібране за смыслом синонімічне слово» [5, с.38-39].

А для цього вчителю треба під час роботи над синонімами забезпечити успішне оволодіння кожним із зазначених умінь, щоб формувати культуру мовлення школярів.

Система роботи над синонімами сприяє розвитку в школярів навички уникати повторення слів, одноманітно викладати думки.

Важливе місце у навчанні учнів посідають вправи з антонімами. Вони збагачують словниковий запас учнів, формують у них уміння образно висловлювати свої думки. Крім того, «виконуючи вправи з антонімами, школярі користуються такими логічними операціями, як порівняння, зіставлення, протиставлення, які сприяють розвитку розумових здібностей дітей» [12, с.18].

Для збагачення словникового запасу учнів початкової школи застосовується робота із пояснення походження (етимології) слів, яка є основою розвитку пізнавального інтересу до української мови.

«Вправи з етимології слів не передбачаються програмою, проте аналіз змісту підручників з читання виявив значну кількість лексики, походження якої можна легко пояснити учням» [31]. Етимологічний аналіз слів молодші школярі самостійно не можуть виконувати, якщо не сформувавши у них інтерес до таких завдань.

Під час виконання етимологічних завдань доречно використовувати спеціально розроблений тематичний словничок незнайомих чи малознайомих слів, який буде стимулювати пізнавальний інтерес здобувачів початкової освіти на уроках письма та читання.

Виконуючи такі вправи, слід намагатися у доступній формі й цікаво пояснити походження слів. Це має бути коротка розповідь із використанням загадок, ілюстрацій, предметів.

Наприклад: Велосипед.

Відгадаймо загадку:
 Кінь оцей не їсть вівса,
 Замість ніг – два колеса.
 Сяду верхи – і вперед,
 Мій прудкий... (велосипед).

Бесіда з учнями. Ви, мабуть, не знали, що слова прудкий (швидкий) і велосипед родичі? Слово «велосипед» утворилось від латинського велокс, що означає швидкий, і педис – нога. Разом – швидконіг. Це слово поєднує два поняття.

2. Дятел.

Відгадайте, діти, хто має носик – долото?
 Ним комах з кори виймає, про здоров'я лісу дбає.
 Хто ж це такий?

– Так, це дятел. Назва цього птаха походить від слов'янського слова, яке означало той, хто довбає. Чому його так називають, ви вже здогадалися. Він довбає кору дерев і таким чином знищує шкідливих комах.

3. Ящірка.

– Подивіться на малюнок і скажіть, що це за тварина. Прослухайте загадку про неї. Де можна її побачити?

Прудко бігає в пустелі.
 Вежу, мур, паркан і скелю
 Подолати зможе враз
 Цей строкатий скелелаз

– Слово ящірка означає та, що швидко утікає. Як ви вважаєте, чи правильно її назвали? Які слова вам не зрозумілі в тексті? Підберіть синоніми до слів *строкатий*, *вежа*, *мур*, поясніть значення слів *пустеля*, *скелелаз*.

Вправи на етимологію слів подаємо в додатках (Див. додаток А).

Такі вправи містить підказку в самому змісті матеріалу. Віршовані тексти діти люблять читати, їх легко можна завчити, вони краще запам'ятовуються. Можна пояснювати походження слова шляхом аналізу його окремих частин у формі змагань: хто швидше розкриє таємницю походження слова. Інтерес викликає використання загадок, ілюстрацій, прислів'їв. Наприклад:

1. Гарбуз

– Про який овоч йдеться в загадці:

На городі виріс дужий,
Круглий, жовтий і байдужий
До червоних помідорів,
До капусти і квасолі.
Хто цей гордий карапуз?

2. Перець

Є солодкий, є гіркий,
Різні форми має.
Є худий, а є товстий,
Кожний його знає!

3. Часник

У темниці виростає
Та біленькі зубки має.
Хоч гіркий він і пекучий,
Та корисний і цілющий.

«Важливою умовою збагачення словникового запасу молодших школярів є робота, спрямована на формування умінь граматично правильно і лексично виправдано застосовувати у власному мовленні слова різних лексико-граматичних розрядів для побудови зв'язних висловлювань певного типу (розповіді, описів, міркування)» [34, с.23].

Різні види словникової роботи в початкових класах мають велике загальноосвітнє і практичне значення. Знання лексичних одиниць,

походження слів, способи їх творення розширює відомості учнів про мову, знайомить з одиницею мовлення – словом, є головним джерелом збагачення словника дітей. Словникова робота викликає інтерес і увагу учнів до значення і вживання слів, вчить підбирати необхідні слова для влучного оформлення думки, розвиває чуття мови, виховує любов і повагу до українського слова.

2.2. Зміст сучасного букваря, його дидактичні можливості для збагачення лексичного запасу першокласників

У період навчання грамоти слово є одним із найголовніших об'єктів уваги вчителя й учнів. Робота, в основному, спрямовується на збагачення, уточнення й активізацію словникового запасу першокласників. Саме лексика Букваря, Супутника букваря, прописів, додаткової навчальної літератури для першого класу, а також частково підручників з математики, навчального предмета «Я у світі» має визначатися те коло слів, яке вчитель планує для лексичної роботи, на кожному уроці. Такий підхід до словникової роботи на уроці становить його органічну складову, тісно пов'язану зі змістом опрацьовуваного матеріалу. Навіть на уроках математики, з предмета «Я у світі» та ін. вона не буде сприйматися в побудові уроку надуманим елементом.

При такому підході активно використовуються на уроках джерела активного поповнення словникового запасу першокласників – це розгляд ілюстрацій, спогадів про екскурсії, спостереження у природі, переглянуті фільми, спектаклі, самостійно прочитані книги тощо.

Аналіз сторінок букваря, текстових матеріалів інших навчальних підручників та посібників свідчить, що переважна більшість слів на їх сторінках – окремо взятих, а тим більше, введених у контекст – належить до загальноповживаних і добре зрозумілих шестирічним дітям. І все ж поряд з добре зрозумілими словами трапляються й такі, які вимагають від

учителя переконатися в тому, чи зможуть учні сприйняти їх значення. Це, наприклад, стосується слів, ужитих у текстах Букваря, які означають різноманітні поняття, назви предметів, які поширені не на всій території України, а лише в окремих її регіонах (*пустир, ряска, ганок, ґрунт, смерічка, вівчар, чабан, трембіта, маяк, теплохід, гребля, ярочки, асфальт, кузня, кладка*) та ін.); предмети, що вийшли із ужитку, але зустрічаються у творах усної народної творчості (*жатка, серп, женчик, коромисло, фіранка, гусяче перо*) як знаряддя письма, *дзига*); слова, вжиті в переносному або специфічному значенні (*замре, заніміє, криги стоять, цуратися, брести, туркоче*).

Дослідники дитячого мовлення констатують, що словник першокласників становить від 3,5 до 5 тисяч слів. Це слова різних частин мови, але переважну їх частину складають іменники (близько 42%) і дієслова (майже 43%). Значно менше словник дитини налічує прикметників – усього близько 4–5% від загального складу слів. Іменники переважно становлять назви конкретних предметів. Це назви рослин, тварин, зокрема домашніх, птахів, комах, шкільного обладнання і приладдя, назви професій, членів родини, видів транспорту, кімнатних меблів, одягу, взуття тощо. Один відсоток від загальної кількості назв предметів становлять іменники, які означають абстрактні поняття. Вони стосуються переважно різних почуттів і відчуттів, які одержує дитина від спілкування з дорослими і ровесниками (*радість, любов, задоволення, бажання, страх, сміх, плач*) та фізичних і фізіологічних відчуттів (*біль, смак, сила*).

Іменники, що позначають власні назви охоплюють імена людей, клички тварин, географічні назви населених пунктів, річок та вулиць. то.

Дієслова, що вживаються в мовленні здобувачів початкової освіти, означають рух, говоріння, дії під час дитячих ігор тощо. Обмежена кількість таких слів у словниковому запасі першокласників свідчить про постійне їх повторення у мовленні (*говорить, каже, іде* та ін.).

Аналіз лексичного складу Букваря [9] засвідчує наявність у ньому 3174 загальної кількості слів, які охоплюють слова, подані в стовпчиках для підготовки для читання тексту, під предметними малюнками, у словосполученнях, мікротекстах (загадках, прислів'ях, фразеологічних виразах тощо) і зв'язних текстах. З них найбільшу кількість становлять іменники – 1452 слова (45,7 %), дієслова – 585 слів (18,4 %) . Значно менше в Букварі прикметників – 225 слів (7,0 %). Кількість інших частини мови, вжитих на сторінках Букваря, характеризуються такими даними: прийменників – 281 (8,8 %), займенників – 220 (6,9 %), сполучників – 203 (6,3 %), прислівників – 93 (2,9 %), часток – 39 (1,2 %), вигуків – 17 (0,5 %), інших частин мови – 18 (0,5 %).

«Тексти Букваря містять сполучення іменників із прикметниками, окремі з яких яскраві, образні, вжиті в художніх авторських текстах Тараса Шевченка, Олени Пчілки, Марійки Підгірянки, Лесі Українки, Ліни Костенко, Василя Сухомлинського та інших, у творах усної народної творчості. Вони мають стати предметом уваги учнів у процесі їх читання. Це, зокрема: *казковий світ, зелені смерічки, барвиста веселка, дивне коромисло, висока та крута гора, гречаний лан, липовий гай, пекуче сонце, срібний іній, безкраї лани, широкий Дніпро, ярочки зелененькі, вишневі сади, вишеньки-черешеньки червонії, спілі, вузька стежечка, материнська мова, хатина теплесенька, дитина малесенька, серпики золоті, женчики молоді, вода джерельна* та ін. На різних сторінках Букваря учні прочитають назви кольорів, які доцільно ввести у сполучення з відповідними іменниками (*білий, чорний, зелений, червоний, коричневий, синій, блакитне, срібний*)».

Потребують відповідної уваги сполучення дієслів з іменниками, які також доцільно активізувати в творчому мовленні дітей, наприклад: *тане сніжок, оживає лужок, дощ поливає, липа цвіте, жито поспіває, спустіли поля, мокне земля, віхола гуляє*» [24, с.124-125].

Дієслова в текстах Букваря вживаються в усіх часових формах. Тому учнів доцільно вчити ставити питання до дієслів різного часу, а також за питанням добирати відповідні дієслівні форми.

Здобувачі початкової освіти вживають у своєму мовленні слова переважно в прямому значенні. Тому необхідно звертати їхню увагу на вживання слів у переносному значенні, пояснюючи при цьому значення відповідного слова. Наприклад: «тепло привітали маму» (гарно, щиро), «кинулись до звірків» (підбігли), «весняна вода біжить, стрибає» (швидко, стрімко пливе з гір), «заєць» — пасажир без квитка, «барвисте коромисло» — райдуга, «хмара бризкає водою» — йде дощ, «Мороз посипає гілля срібним інеєм» — дерева вкриваються інеєм; «...усе... під снігом замре, заніміє» (затихне, засне); «прокинуться луки, ліси і поля» (пробудяться, зазеленіють) та ін.

Спостерігаючи за мовленням першокласників можна зазначити, що вони усвідомлено сприймають і розкривають значення найуживаніших фразеологізмів, наприклад: *як дві краплі води, обоє рябоє, одного поля ягоди, не задирай носа, шукати голку в сіні, тримати язик за зубами, майстер на всі руки, сидіти склавши руки, байдики бити, , п 'ятами наживати, пекти раків, ведмежа послуга* та ін.

Необхідно звертати увагу учнів на вживання фразеологізмів у повсякденному спілкуванні з учнями в навчальній і позашкільній діяльності, звертаючи їхню увагу на те, що фразеологізми – це влучні слова, які увиразнюють наше мовлення, роблять його емоційним, виразним і привабливим.

У Супутнику букваря запропоновано спостереження за найуживанішими омонімами (*лисички* - звірі і *лисички* - гриби; *коса* дівчини і *коса* -інструмент; *котики* на вербі і *котики* - тваринки, *ключ* до замка і журавлиний *ключ*). Першокласникам такі зіставлення цілком доступні, вони розуміють їх значення, вводять у власні висловлювання.

Важливим завданням учителя 1 класу є прищепити учням звичку вживати в своєму мовленні слова ввічливості. У текстах Букваря вживаються такі слова як «*будь ласка*», «*дякую*», «*на добраніч*», «*доброго ранку*» та інші, які вчать дітей бути ввічливими, спонукають їх запам'ятовувати та вживати й інші відомі їм слова і вирази.

В українській мові при звертанні до когось або до чогось вживається форма кличного відмінка, що є однією з особливих характерних ознак українського мовлення в процесі спілкування. Такі граматичні форми часто вживаються у Букварі: «*косо, косо*», «*бабусенько*», «*внучку*», «*зайчику*», «*синичко*», «*матінко*», «*сину*», «*дятле*», «*бджілко*», «*соловейку*», «*пташко*»; з народних казок: «*Ліно*», «*Андрійку*», «*Михайлику*», «*Віталіку*», «*Івасику-Телесику*», «*Євгенку*», «*Фіночко*»). Такі приклади виробляють у першокласників уміння і бажання вживати іменники в кличному відмінку.

Ознакою нормативного літературного мовлення є наголошування слів. У Букварі передбачена ця норма: проставлено наголоси над багатьма словами, в наголошуванні яких можуть помилятися учні, наприклад: «*посере'дині*», «*неподалі'к*», «*зберемо'*», «*нови'й*», «*нову'*», «*до бережка'*», «*коро'мисло*» та ін.

Найпоширенішими прийомами тлумачення лексичного значення слів є: логічне визначення їх у тлумачному словнику; добір слів, близьких за значенням (синонімів); добір до родової назви – видової і, навпаки; добір спільнокореневих слів. Головне, щоб учитель до кожного пояснення добирав прийоми, зрозумілі першокласникам.

Наприклад, способом добору синонімів доцільно пояснити такі слова, як: *гасали* (бігали, носились), *надумали* (вирішили), *побрели* в дубовий гай (повільно пішли), *позирали* (поглядали), *кумедні* (смішні), *бавитись* (гратися), *заборонив* (не дозволив), *гаразд* (добре, згода); *лагідно* кликали (ніжно) тощо.

Доречно звертати увагу учнів на різні форми дієслова, які зустрічаються в багатьох текстах, – *«ходить, прибуде, прийдуть, приходь, вийди, пішла, йшов, прийшла, ідуть, пішов, прийду, ходи, підходить, перейде, зайшов»* та ін.

Вдаючись до добору спільнокореневих слів, можна пояснити значення таких слів: *«голубник»* (хатинка для голубів); *«туркотливе»* горлечко (туркотіти, так голуби подають звуки), *«ночувалось»* (ніч, ночувати), *велетень* (великий, величезний), *городина* (город). Добір спільнокореневих слів є продуктивним способом розширення словникового запасу учнів. Наприклад, за зразком колонки спільнокореневих слів на с.56 *«коса, косар, косарка»* підібрати словородичі до слова *квітка* (*квітник, квіти, квітковий, квітникар*).

Робота над словом на уроках навчання грамоти, крім семантичної, може переслідувати й інші цілі, а саме:

1) показати смислорозрізнювальну роль звука шляхом заміни одного голосного або приголосного звука в слові: *рік* (*рак, рів, рід, сік, ріг, бік*);

2) утворення нових слів шляхом нарощування звука (на початку або в кінці) до поданого слова: *лин – клин* (*млин*), *рак – гра, віти – квіти, рано – ранок, коса – косар*;

3) утворення нових слів шляхом нарощування складів до поданого складу: *во –* (*да, ни, ли, гонь, ля, рог*); *ба –* (*ран, бак, нан, зар, тіг*);

4) змінити слово за зразком «один – багато»: *село — села, ліс — ліси*;

5) дібрати до слова інше, яке відповідає на питання *я к и й ?* (*я к а ?* *яке? які?*): *сніг білий* (*глибокий, чистий*), *вода прозора* (*холодна, тепла, джерельна*), *поле широке* (*пшеничне, безкрає*), *хмари темні* (*дощові, низькі*);

б) скласти слово з розрізнених літер: *к, у, б, р, а, в* (*буквар*); *и, ш, т, о, з* (*зошит*); *і, к, т, а, л* (*літак*);

7) утворити інші слова з літер слова *листопад* – *лист, сад, сто, сито, стопа, липа, сила* та ін. (див. зразки таких вправ на с. 56, 58);

8) колективне утворення ланцюжка слів, кожне з яких розпочинається останньою буквою попереднього: *килим, місто, океан, ніс, сорока, абрикос*;

9) складнішим варіантом цієї вправи є така, коли ланцюжок слів зорієнтований не на останню літеру попереднього слова, а на останній звук: *лось, сіно, орел, липень, ніс, сироп, палець, цікавий, яблуко, осінь, ніч, чабан*;

10) засвоєння літературної вимови слів щодо певного орфоепічного правила. Одним з таких правил, яке учні мають практично засвоїти в період навчання грамоти, є дзвінка, неоглушена вимова парних дзвінких приголосних у кінці слів і в середині перед глухим. У Букварі такі слова є обов'язковими для читання на сторінках вивчення літер *б, г, д, з, ж* – *дуб, дзьоб, рибка; ріг, сніг, могти, бігти; сад, лід, город, кладка, будьте, Федько; віз, мороз, казка, низько, слизько; вуж, до бережка, ніжками, поміж*: та ін. На окремих сторінках даються прямі вказівки щодо орфоепічної вимови слів, наприклад: «Чітко читай букву *ж* в словах: *ноги – ніжки, роги – ріжки, смуги – смужки, дуги – дужки*».

Продуктивним способом збагачення словникового запасу учнів і водночас розвитку їхнього логічного мислення є застосування словниково-логічних вправ. Зразки таких вправ:

11) добір видових назв до заданої родової і навпаки (за зразком, за поданими малюнками): овочі – *картопля, капуста, буряк, цибуля, часник...*; взуття – *чоботи, черевики, кросівки, бутси, туфлі...*; інструменти – *молоток, сокира, пила, лобзик...*; одяг – *сорочка, спідниця, штани, шорти, піджак, пальто, шапка* (дидактичний матеріал для таких вправлянь подано в Букварі на с. 4-5 – «дитячі ігри»; на с. 8-9 – «навчальне приладдя»; на с. 10-11 – «овочі»; «фрукти»; на с. 12-13 – «домашні тварини»; на с. 14-15; 112-113 – «тварини лісу»; на с. 16-17, 30, 59 – «види транспорту».

Систематична, цілеспрямована словникова робота, застосована вчителем у різних формах і на різних етапах уроку під час навчання

грамоти, сприятиме динамічному поповненню активного словника першокласників, урізноманітнить і збагатить процес опанування грамоти, виховуватиме увагу, пошану і любов до рідного слова [15, с.17-20].

ВИСНОВКИ

1. Аналіз стану досліджуваної проблеми в психолінгвістичній та методичній літературі засвідчив, що ознайомлення із словниковим багатством, лексичними засобами навчання, словотворчими властивостями сприяє розвитку мовленнєвої діяльності учнів, розкриває духовне багатство українського народу.

2. Типові освітні програми передбачають формування у здобувачів початкової освіти усіх видів мовленнєвої діяльності – аудіювання, говоріння, читання, письма. Основним завданням таких занять є активізація, збагачення словникового запасу учнів та удосконалення їх мовлення; розвиток умінь конструювати речення та власні висловлювання; розвиток логічного мислення; розширення знань із правопису, каліграфічного письма.

3. Мовленнєва діяльність учнів особливо бурхливо розвивається в період їх навчання в школі, коли словник зрозумілих слів в учнів різко зростає. Починає формуватися уявлення про мову і мовлення, про найважливіший засіб спілкування між людьми; про мовні одиниці: звуки, морфеми, слова, сполучення слів, речення, текст як найважливіші одиниці мови; формуються уміння застосовувати знання на практиці; про допоміжні засоби увиразнення мовлення.

4. Засобами збагачення словникового запасу учнів початкових класів є навчальна діяльність, навчальний процес, матеріал підручників, наочні, електронні підручники і посібники, інтернет-ресурси, технічні засоби навчання тощо. Протягом першого року навчання учнів в школі словниковий запас активно поповнюється прикметниковими і дієслівними формами, а самі висловлювання стають більш повними, емоційними, яскравими.

5. Важливе місце на уроках розвитку мовлення відводиться вправам, які допомагають розширити, збагатити й уточнити словник дітей. Значення невідомих слів розкривається із застосуванням різних прийомів роботи: підбір синонімів, антонімів, спільнокореневих слів, використання тлумачних словників тощо, формуються в учнів відповідні уявлення й поняття, виробляються в учнів уміння добирати ті слова, якими можна найточніше, найяскравіше, образно висловити думку, розвиваються уміння правильно вживати слова в прямому й переносному значенні, правильно тлумачити значення фразеологізмів і влучно і

доречно вживати їх у мовленні як народну мудрість. Вирішуючи ці завдання на уроках української мови, вчитель збагачує мовлення учнів, поповнює їхній активний словник, формує мовну особистість інтелектуального рівня, яка володіє мовленнєвою ситуацією знаннями й уміннями мовного спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальные проблемы методики обучению чтению в начальных классах / Под.ред. М.С. Васильевой, М.И. Омороковой, Н.Н.Светловской. – М.: Педагогика, 1997.– 220с.

2. Бадер В.І. Удосконалення мовленнєвого розвитку молодших школярів // Педагогіка і психологія / В.І.Бадер. – 1998. – №4. – С.31-36.
3. Бархин К.Б. Развитие речи в начальной школе / К.Б.Бархин–М.: Учпедгиз,1985.–83с.
4. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підруч. / Ф.С.Бацевич. – К.: Академія, 2004.
5. Блохина Г.В. Работа с синонимами в начальных классах // Начальная школа. – 1997. – №12. – С. 36-41.
6. Варзацька Л.О. Активізація мовленнєвої діяльності учнів // Початкова школа / Л.О.Варзацька.–1991.–№2.–С. 28-31.
7. Вашуленко М.С. Буквар: підр. для 1 класу загальноосвіт. навч. закл./ М.С. Вашуленко, О.В. Вашуленко. –К: Видавничий дім «Освіта», 2018. – 152 с.
8. Вашуленко М.С. Українська мова та читання: підручник для 2 класу закладів середньої освіти (у 2-х частинах) Ч. 1 / М.С.Вашуленко, С.Г. Дубовик. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2019. – 144 с.
9. Вашуленко М.С. Довідник молодшого школяра з української мови і мовлення: посіб. Для учнів поч.. кл. загальноосвіт. Навч. Закл. / М.С.Вашуленко. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2015. – 160 с.
10. Вашуленко М. С. Дидактичні можливості букваря для роботи над словом у процесі навчання грамоти // Поч.шк / М.С.Вашуленко.– 2007.–№8.– С. 17-20
11. Вашуленко М. С. Навчання грамоти в 1 кл: посіб.для вчителя / М.С.Вашуленко. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2012 .–176с.
12. Вашуленко М.С. Українська мова і мовлення в початковій школі: Метод. посіб / М.С.Вашуленко.–К.:Видавничий дім «Освіта», 2018.–400 с.
13. Вовкотруб Р.П. Робота над розвитком мовлення першокласників // Початкова школа / Р.П.Вовкотруб. – 1999. – №11. – С.12-17.

14. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под.ред.: В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1991.– 479с.
15. Гільбух Ю.З. Психологічні аспекти словникового розвитку молодших школярів // Початкова школа / Ю.З.Гільбух, О.І.Пенькова.– 1999.–№12.–С.66
16. Дзюба С.А. Розвиток зв'язного мовлення молодших школярів. <http://internationalputivl.narod.ru/metodu.htm>.
17. Дорошенко С.І. та ін. Методика викладання української мови: Навч. Пос. / С.І.Дорошенко. – К.: Вища школа, 1992. – 380 с.
18. Забіяка В. Робота зі словником // Початкова школа / В.Забіяка. – 1997. – №10. – С. 8-11.
19. Карунна Н. Збагачення словникового запасу під час засвоєння граматики-орфографічних знань // Початкова школа / Н.Карунна. – 1991. – №2. – С. 31-32.
20. Коченгіна М. Розвиток зв'язного мовлення в молодших школярів // Початкова освіта / М.Коченгіна. – 2006. – №12. – С.10-11
21. Крутецький В.А. Психологія навчання і виховання. <http://internationalputivl.narod.ru/met.htm>.
22. Луцан Н. Збагачення лексики школярів - шестиліток // Початкова школа / Н.Луцан. – 1996. – №7. – С. 12-14.
23. Методика навчання української мови в початковій школі: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За наук. ред. М.С.Вашуленка: Літера ЛТД, 2012.–364с.
24. Навчання і виховання учнів 1 класу: Методичний посібник для вчителів / Упор. Савченко О.Я.– К.: Початкова школа, 2002.– 464с.
25. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1-4 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2011. – 392с.
26. Нова українська школа: poradnik для вчителя / Під заг. ред. Бібік Н.М. – К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. – 206 с.

27. Післябукварик: Підручник з рідної мови для 1 кл. / Вашуленко М.С., Науменко В.О., Захарійчук М.Д. – 3-тє видання. – К.: Літера ЛТД, 2009. –112с.
28. Пономарьова К.І. Буквар «Я читаю» (частина 1): Навчальний посібник для учнів першого класу// Комплект з навчання грамоти «Я читаю і пишу». 1 клас / К.І.Пономарьова. – К.: УОВЦ «Оріон», 2018. – 112 с. Частина 2. – 128 с.
29. Синиця І.О. Психологія усного мовлення / І.О.Синиця. – К.: Педагогіка,1974. – 207 с.
30. Собко В.О. Словник термінів для учнів початкових класів: посіб. для загальноосвіт. навч. закл. / В.О.Собко // За ред. М.С.Вашуленка. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2016.–126 с.
31. Собко В.О. Словник синонімів, антонімів і найпоширеніших фразеологізмів для учнів початкових класів: посіб. для загальноосвіт. навч. закл. / В.О.Собко, Г.С.Демидчик, О.О.Вишник // За ред. М.С.Вашуленка. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2016.–136 с.
32. Супутник букваря: Навч. посібник для 1 кл. / М.Вашуленко, В. Вашуленко. – К.: АСТ-ПРЕС-УКРАЇНА, 2009. – 96 с.
33. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори в 5 томах. Т.3 / В.О.Сухомлинський. – К.: Рад. школа . – 1997. – 142 с.
34. Типові освітні програми для закл. загальної середньої освіти: 1-2 класи. – К.: ТД «Освіта – ЦЕНТР+», 2018. – 240 с.
35. Удосконалення змісту і методики навчання української мови в 1-4 класах. Науково-теоретичні засади та методичні рекомендації. – Київ: Наукова думка, 1995. – 112 с.
36. Ушинский К.Д. Собрание сочинений, Т.5.–М.–Л.: АПНРСФСР, 1949. – 59с.
37. Ушинский К.Д. Родное слово.: В 6 т. – М.: 1989. – Т.4.- С.47.
38. Хорошковська О.Н. Розвиток мовлення молодших школярів: Посіб. для вчителів / О.Н.Хорошковська. –К.: Рад.школа, 1985. – 257 с.

39. Хорошковська О.Н. Методика навчання української мови у початкових класах: Підручник для студентів ВНЗ та вчителів О.Н.Хорошковська. – К.: Промінь, 2006. – 375 с.

40. Цікава дидактика. Українська мова. 1-4 класи / Авт.-упоряд. І.Є. Серпухова. – Х.: Веста: Видав. «Ранок», 2004. – 304 с.

41. Циганок К. Дидактичні матеріали до уроків розвитку зв'язного мовлення в 1 класі// Початкова школа. – 2008. - №2-3

42. Щукина Г. И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе.– М.: Просвещение, 1979. – 160с.

ДОДАТКИ

Додаток А

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СЛІВ - АКТИВІЗУЮЧИЙ ЗАСІБ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

Розуміти походження слова і вміти його пояснювати — основа розвитку як пізнавального інтересу до рідної мови, так і зв'язного мовлення.

Кожна мова постійно змінюється. Одні слова поступово відмирають, інші, навпаки, з'являються у мові. Щоб з'ясувати походження слів, необхідно звертатися до історії мови і встановлювати їх первісне значення. Але такі завдання не передбачаються програмою для початкових класів. Проте аналіз змісту Букваря М.С. Вашуленка виявив значну кількість лексики, походження якої можна легко пояснити учням, починаючи вже з періоду навчання грамоти. Для зручності пояснення етимології слів на уроках рідної мови нами укладено для допомоги вчителю 15 тематичних груп з короткою вказівкою походження кожною слова.

Зрозуміло, що молодші школярі самостійно не можуть виконувати етимологічний аналіз слів, якщо у них не сформувати інтерес до таких завдань. Тому, як засвідчує дослідження, в 1-4 класах досить ефективно цю роботу вести за трьома напрямками:

1. Учитель розповідає про походження певного слова, яке зустрічається у змісті навчання на уроках української мови, читання, природознавства.

2. В учнів тривалими вправами виробляється вміння пояснювати походження слів, у яких містяться «підказування» у допоміжному матеріалі – малюнках, загадках, віршах, коротеньких описах, уривках з казок та легенд і т.п.

3. Діти самостійно пояснюють походження слів, аналізуючи їх.

Згідно з цими напрямками, пропонуємо тематичний словничок лексики та систему вправ, які стимулюють пізнавальний інтерес під час уроків української мови.

1. Вправи, розраховані на пояснення походження слів учителем

Виконуючи такі вправи, вчитель має дбати про доступне й цікаве пояснення походження слів. Розповідь не повинна бути тривалою. Щоб зацікавити учнів, доречно використати загадки, ілюстрації, предмети, про які йдеться. Наприклад:

1. Велосипед.

— Діти! Відгадаймо загадку:

Натискаю на педалі —

Їду далі, далі, далі,

Їду швидко я вперед,

Мчиться мій ... (Велосипед).

А чи знаєте ви, що слова швидкий і велосипед — родичі? Слово велосипед утворилось від латинського велокс, що означає швидкий, і педис — нога. Разом — швидконіг. Отже, це складне слово, в якому поєднано два поняття.

2. Комбайн.

— Діти, про що мовиться в загадці:

Де йшла сотня косарів,

Вийшло п'ять богатирів.

Косять, в'яжуть заодно

І молотять на зерно.

Слово комбайн прийшло до нас з англійської мови. Дослівно перекладається як з'єднання, комбінування. Отже, комбайн — це комбінована збиральна машина і косить, і молотить пшеницю на зерно.

3. Ведмідь.

Всі добре знаєте цього звіра (вчитель показує малюнок). Правильно, це ведмідь. Але, мабуть, ніхто не здогадується, чому його так назвали. Слово ведмідь утворилося з двох коренів медвідь (медь + вдь), а в українській мові сталася перестановка приголосних [м] і [в]. Корінь вед утворився від приголосних звуків [м] і [в]. Корінь від утворився від слів

відати, довідатися, тобто знати. Корінь – мід- поступово перейшов у мед. Отже, ведмідь – той, хто відає (знає) мед.

4. Слон.

– Чи знаєте ви, як утворилося слово слон? Можна припустити, що воно виникло від слов'янського дієслово слонятися. Але це не так. У перекладі з тюрської мови воно означає лев. Чому ж слона назвали левом?

– Слонів і левів до нас привозять з інших країн. Раніше люди їх рідко бачили і тому змішували назви «заморських» тварин. У результаті помилки слон і на сьогодні носить таку назву.

5. Пінгвін.

– Подивіться на малюнок. Як називається цей птах? Запишіть його назву. А ви знаєте, що свою назву пінгвін отримав від латинського слова пінгус, що означає жирний?

6. Дятел.

– Діти, спробуйте відгадати ще одну загадку:

Вірно людям я служу –
 Їм дерева стережу.
 Дзьоб міцний і гострий маю,
 Шкідників ним добуваю.

– Хто це такий?

– Так, це дятел.

А назва його походить від слов'янського слова, яке означає той, що довбає. А чому його так називають, ви певно, здогадалися. Птах так зветься, що він довбає кору дерев – знищує шкідників комах.

2. Вправи на самостійне пояснення учнями етимології слів

Вправи цього типу дають змогу виявити можливості молодших школярів здійснювати самостійно етимологічний аналіз. Тому і вправи містять слова з «прозорою» етимологією. Це може бути лексика, що

складається з двох відомих учням основ або слів, походження яких пов'язані з відомими назвами рослин, імен тощо.

1. Професії людей.

— Діти, прочитайте назви професій: продавець, лікар, лісник. Хто може пояснити, як виникли ці назви?

Продавець — той, хто продає; лікар — той, хто лікує; лісник — той, хто доглядає за лісом.

— Назви ще яких професій ви можете пояснити самі? (Учні можуть назвати такі слова: учитель, вихователь, будівельник).

2. Голуб, снігур.

— Діти, зверніть увагу на такі назви птахів — голуб, снігур. Які слова нагадують вам ці назви?

Отже, виходячи з власних спостережень, поясніть, чому цих птахів так назвали.

Голуб — від прикметника голубий. Голубого кольору буває пір'ячко на шийці птаха. Снігур — сніговий птах, не боїться снігу.

3. Півень.

— Діти, спробуйте пояснити, як утворилась назва цього птаха? (Самостійні відповіді учнів).

— Українська назва півень походить від слів співати, співак, співець. Саме в цих словах ви знайдете потрібний вам «ключик» до пояснення походження назви свійського птаха: піє — співає — півень.

4. Пароплав, вертоліт, теплохід.

— Діти, які види транспорту ви знаєте, назви яких пов'язані з водою та паром, теплом та ходьбою, дієсловами вертіти та літати.

Школярі самостійно пояснюють, що назва пароплав утворилася тому, що ця машина плаває за допомогою пари; теплохід — плаває (ходить) за допомогою тепла; вертоліт — поєднує в собі корені двох слів: вертіти і літати.

5. Носоріг.

— Про яку тварину йдеться в загадці:

З-поміж інших тварин

Всяк його впізнає

Із усіх тварин

Тільки він один

Ріг на носі має.

— Як утворилась назва цієї тварини?

На самостійне пояснення походження слів - назв предметів та імен можна подати з попереднім завданням таку лексику: самовар, сомоскид, чайник, годинник, електробритва, м'ясорубка, програвач, Віра, Надія, Любов та ін.

Наприклад:

— Дайте відповідь на запитання: Як утворились назви транспорту, самоскид (сам + скидає), панелевоз (машина, яка возить панелі)?

— Подумайте і скажіть, що означають імена: Віра, Надія, Любов? (Вірю, надіюсь, люблю).

— Від яких назв утворилися прізвища: Килимник, Журавель, Соловей, Вовк?

— Чому птахів так називають: очеретянка, синиця? (Очеретянка живе в очереті. Синичка має п'р'ячко жовтого і синього кольорів, але більше синього).

Щоб спонукати учнів до пояснення походження слів, можна пропонувати і такі завдання:

— Пригадайте назви населених пунктів, які утворились від імен людей.

Наприклад: Андрівка, Київ, Миронівка, Михалівське, Петрівка.

— Подумайте і поясніть походження назв кольорів: малиновий, салатний, апельсинний, абрикосовий, вишневий, коричневий, бурячковий.

— Доберіть ряд назв населених пунктів, які мають корені, спільні з назвами дерев чи кущів (Лозова, Черемугине, Малинівка).

6. Дзвіночки.

— Діти, про які квіти мовиться в загадці:

Хто з вас, діти, нас не знає?

Ми у лісі проживаєм.

Дзвоном сонце зустрічаєм.

Маєм гарні сині очки,

Називаємось..

(дзвіночки).

— Поясніть самостійно назви квітів: ротики, сніжники.

7. Незабудки.

— Відгадайте загадку:

Ту дівчину синьооку.

Завжди стрінеш край потоку.

В неї ніжки вмиті в росах,

В неї небо сяє в косах.

– Що це за квітка? Як утворилась її назва?

– Як ви думаєте, чому дітей, які ходять до школи, називають учень, учениця; школяр, школярка?

– Хто може відповісти, чому дні тижня звуться понеділком, середою, п'ятницею, неділею?

Слід також спонукати школярів до складання власних завдань і запитань, спрямованих на етимологічний аналіз слова, що сприятиме розвитку усного мовлення.

Наприклад, учні можуть колективно шукати відповіді на такі запитання своїх товаришів, як:

– Що означають імена Людмила, Світлана, Володимир?

– Від чого виникла назва професії доярка?

– Як утворилося слово літак?

Поява подібних запитань і свідчитиме про виникнення в учнів пізнавального інтересу до рідної мови.

Вчитель заохочує школяра до самостійного визначення етимології слів. Тому будь-яка спроба дитини пояснити походження слова, нехай і помилкова, має схвалюватись і виправлятись.

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Вєрнїцєва Зєніцє Сєвєрїнєнє
заявляю(ю) освітнього процесу Херсонського державного університету, УСВІДОМЛЯЮ, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

– дотримуватися:

- вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
- принципів та правил академічної доброчесності;
- нульової толерантності до академічного плагіату;
- моральних норм та правил етичної поведінки;
- толерантного ставлення до інших;
- дотримуватися високого рівня культури спілкування;

– надавати згоду на:

- безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
- оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
- використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;

– самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;

– надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;

– не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;

– своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;

– не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;

– підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;

– поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, цивільне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;

– не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національного, расового, статевого чи іншого належності;

– відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;

– запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і особистих зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;

– не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;

– не підроблювати документи;

– не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і працівників;

– не отримувати і не пропонувати вигоду за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;

– не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;

– не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;

– не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;

– не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних способів досягти власних корисних цілей;

– не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЯЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

15.04.2020
(дата)

Prof
(підпис)

Зєніцє Сєвєрїнєнє
(ім'я, прізвище)

ДОВІДКА

про перевірку на текстові збіги у Науковій бібліотеці

кваліфікаційної роботи СВО Бакалавр

спеціальності 013 Початкова освіта (заочна форма)

Автор роботи	Репринцева З.
Назва роботи	запасу учнів у період навчання грамоти як основа розвитку усного і писемного мовлення
Факультет	Педагогічний факультет
Науковий керівник	Доцент Сугейко Л.Г.
Роботу перевірено за допомогою програмного засобу	Unicheck
Ідентифікаційний номер роботи	ID файлу:1002697083
Результати перевірки	Схожість 79,8 %

Директорка Наукової бібліотеки

Нателла АРУСТАМОВА

Бібліотекарка I категорії

Стефанія Собоць

Всього документів
Всього документів

Всього документів
Всього документів

Всього документів
Всього документів

Всього документів
Всього документів

Всього документів
Всього документів

Всього документів
Всього документів

Всього документів: **Всього документів, що є**

Всього документів: **Всього документів, що є**

14.5% Схожість

Всього документів: **Всього документів, що є**

Всього документів: **Всього документів, що є**

Всього документів: **Всього документів, що є**

22.4% Цитат

Всього документів: **Всього документів, що є**

Всього документів: **Всього документів, що є**

Всього документів: **Всього документів, що є**

4.69% Вилучень

Всього документів: **Всього документів, що є**

Всього документів: **Всього документів, що є**

Всього документів: **Всього документів, що є**

Підміна символів

Всього документів: **Всього документів, що є**